

Оповідання

З великим спокоєм самозадоволення я можу, нарешті, розказати всю ту історію. З великим спокоєм і сумом людини, яка, по довгому блуканню й шуканню істини прийшла до свого справжнього призначення!

Я знаю, — вузенькі душі, зашкарублі мозки будуть вигукувати свої звичайні сентенції про зрадництво, про "лакомства нещасні". Я знаю, — багато таких, як я, будуть стискувати плечима на мої одверті слова; але мого спокою і певності в собі вони не збаламуть.

Ось я одверто й просто кажу: геть усякі шукання, геть усякі карколомні проблеми, геть загадки, таємності. Годі з нас крикливих обіцянок, "творчих процесів", ідеалів, непевності й обманів. Життя — не скачки з перепонами. І не панахида, на якій треба стояти з скорбним виразом лица та нудьгою в душі.

Ось я одверто і гордо кажу: я — помічник прокурора, я — оборонець законів, порядку і всього строю життя. Раніше я страшенно образився б, якби мені хто сказав, що я буду помічником прокурора і судитиму "товаришів". Але тепер мені смішні ті дитячі настрої, наївно-дурнуваті і шкідливі разом з тим. Мені смішні ті бородаті хлопчики, мої товариші з гімназії, які й досі не вийшли з гімназійної стадії розвитку. Ті ж "конспірації", бумажечки, книжечки. Так само скидають шапку перед словом "народ", "ідеал", так само "руйнують", "творять", наївно вірять в таємності життя і шукають свободи.

Що є свобода людини? Се той стан її, коли вона може робити все що хоче.

Я теж шукав свободи і був рабом; протестував проти насилля і був насильником.

Коли мені хотілось розім'яти організм якимсь дужим переживанням, хоча би й картами чи вином, я завжди насилував себе і соромився своїх бажань.

Тепер я щодня і п'ю, і граю в карти, і читаю ті книжки, які мені хочеться, і воджусь з людьми, які мені до вподоби; я роблю все, що бажано мені, — і почуваю себе цілком спокійним, задоволеним і не насильником. Я теж бажаю поступу і служу йому, але я се роблю помалу, упевнено, без гвалту і твердо.

Перш усього, я люблю порядок.

Я не вірю, що непорядком можна дійти порядку.

А всякі ідеали, фантастичні плани — се, насамперед, непорядок. Се руйнує звичайний, нормальний хід життя. Різні "неосяжні простори" — се просто лукавство ледачих і ненормальних людей, які не хочуть робити малого діла. Для того, щоб жити, я мушу бути певним в тому, що і де я роблю.

Раніше я блукав по різних надхмарних країнах і через те не бачив землі. Тепер я бачу кожний свій крок.

Я знаю, що робитиму завтра о четвертій годині, знаю, чого не робитиму о дев'ятій.

Бо я певний в собі.

І тому я більш усього не люблю непевності, таємності, загадковості. Через них я загубив кілька років свого життя. Через них гублять молоді наївні люди все своє життя.

Я хочу розказати одну історію, яка мене вирятувала, для того, що, може, вона спричиниться до рятунку інших. Коли я нею поможу хоч одній душі, я оправдаю своє завдання.

Ся історія трапилася в нашому городку, де я жив після того, як мене викинули з університету. (А викинули мене через те, що я хляснув педеля по плечі і ні з того ні з сього закричав: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!")

В Гнилятині (так зветься наш городок) я ходив з меланхолійним виразом лица, з знайомими поміщиками удавав із себе надзвичайного бомбиста і носив завжди чорну косоворотку. Граючи з приставом у карти, я часто понуро замислювався і несподівано запитував, чи в сибірських каторгах можна мати при собі свою подушку. Такі питання викликали до мене увагу і боязку пошану з боку дочки пристава. Але, як я мав уже наречену Полю, дочку начальника місцевої тюрми, то далі глибоких і всмокчуючих поглядів у нас не пішло.

Але, не дивлячись на меланхолійний і многозначний вигляд бомбиста, моя природа і тоді вже протестувала й виробляла в мені риси мого характеру, які допомогли мені вибратись з тої історії розумно й спокійно.

Почалась же та історія так.

Я виїжджав на тиждень з Гнилятина.

Приїхавши, я переодягся і почав робити гімнастику. (Я щодня уранці і ввечері роблю гімнастику: се сприяє порядку тіла і душі).

Раптом хтось постукав у двері. Стук був схожий на стук Полі, тільки більш нервовий і нетерплячий. Я крикнув: "Ввійдіть", — і, не покидаючи гімнастики, ждав.

Ввійшла таки Поля.

Я хитнув їй головою й сказав: "Добрий вечір", — роблячи в позі випадку маленькі круги руками по системі Мюллера. Мій принцип: ніколи ні при яких обставинах не покидати того, що почав робити.

Розуміється, Поля зараз же за се розсердилась.

Не дивлячись на всі свої емансипації, вона ніколи не могла збагнути тої ідеї, яка проводиться до кінця.

— Ти не можеш перервать на четверть години гімнастики?

Хоча тон був такий, що можна було чекати якогось вибрику з грюкотом дверей, я все ж таки, хоч коротко, але твердо одповів:

— Ні, Полю, не можу... Ти знаєш мій принцип... Вона не дала договорить:

— Я не про принципи прийшла з тобою балакати. У мене єсть важна справа. Я тебе прошу... Чуєш?

Її лице, справді, виявляло щось незвичайне.

Правду кажучи, мені тоді не дуже подобались ні лице її, ні постать, ні характер.

Лице її було довгасте, дуже бліде і якесь таке, як бувають булки, спечені без блиску. В сій довгастій булці були вліплені двоє очей, похожих на чорненькі ґудзики од черевиків. Ґудзики ці завжди неспокійно й з напруженим шуканням крутились на всі боки. Постать була тонка, плескувата, з запалими грудьми.

Моя наречена не ходила, а все спіщила кудись, все турбувалась, все боялась чогось. Поговоривши з нею годину і зоставшись потім на самоті,

чоловік себе почував так, ніби після гуркоту, гамору й хапливості їзди в поїзді опинився в тихій-тихій хаті.

Ми були вже давно заручені, але я, так мовити, лише принципіально мав її за свою наречену.

Мій принцип: і сім'ї кожна половина мусить вносити сжою долю; я мав внести працю, а вона — гроші. У батька ж її був чималий хутір, який він і давав за нею. (Між іншим, потім, на щастя, виявилось, що хутір був перезаложений і, крім того, належав не тільки її батькові, а ще й двом братам його. Але це не стосується до історії).

— Ну, Михайло! Ти перервеш свою гімнастику? Мені ніколи.

Я зробив круги згори вниз, потім переставив ногу і почав робити знизу вгору. Між кожним змахом рук я міг їй одповісти:

— По... че... кай... За... раз... скінчу...

На жінок твердість характеру впливав, як на запального адвоката "предусматривающая статья".

Поля шпурнула торбинку свою на моє ліжко й мовчки, з обуреним виглядом сіла на стілець.

Коли я скінчив свої вправи, вона мені оповіла таку історію. (Я, звичайно, випускаю гарячу передмову її, яка більше торкалась моєї персони, ніж історії).

Тиждень тому, на другий чи третій день, як я виїхав, на станції у нас арештували двох добродіїв. Арештували так несподівано, таємно й загадково, що сам жандармський ротмістр Кочетков на знав, кого й за що він арештував. За годину перед прибуттям кур'єрського № 14 Кочетков дістав з губернії телеграму з наказом арештувати двох

злочинців, які мають такі-то прикмети й їдуть в купе першого класу. Таких, дійсно, знайшли — й арештували.

Вони не боронились, не противились, але їх (з наказу губернії) зв'язали й лід вартою двох десятків солдат одвели в городську тюрму.

— Ти уявляєш? Двох десятків! Уяви собі тільки: в'язали і під конвоєм двох десятків... Ти розумієш?

Я нічого не розумів, але це було, справді, досить дивно й таємно.

В тюрмі ж їх моментально розрізнили! Розсадовили по різних камерах. А камери пильно-пильно ізолювали;

поприбивали над вікнами "щити", випорожнили сусідні камери, щоб не було зносин ні з одним чоловіком, а до дверей приставили спеціальних дозорців. (З цими дозорцями вийшла ціла катавасія, — ніхто не одважувався стояти біля таких важких і таємних злочинців). Але найголовніше те, що ніхто нічого не знав про цих людей, хто вони, звідки, куди їхали, по віщо — невідомо. Самі вони абсолютно нічого не говорять, мовчать — і більше нічого. Паперів при них ніяких не було. Цілковита тайна.

— Ти розумієш?

Я сидів з похмуро-заклопотаним виразом. Власне, клопоту мені від того особливого не було, але показати це Полі було б так само розумно, як ударить педеля по илечі й заревти: "Пролетарі'!", єднайтеся".

— Так... Треба буде той... Гм!.. А вони хто — есери чи есдеки?

Поля аж крутнулась на місці:

— Ах господи! Та кажу ж тобі, що нічого не відомо! "Ну, та якого ж чорта, голубко, тобі треба од мене?!" — хотілось мені запитати мою наречену. Але я ще більш похмурився й глибокодумно пробурмотів:

— Умгу!.. Так... Треба буде той... Очевидно, серйозні партійні люди.

— Я теж так думаю, — з захватом прошепотіла Поля. Треба мати на увазі, що моя наречена тільки й мріяла про народ, партії, бомби, страйки. І щоб все се було страшенно таємниче, щоб побільше конспірацій, шифрів, паролів. Вона навіть мені посилала Галкою зашифровані записки.

Признаюсь, в той час і на мене наше одкриття, себто, що це були серйозні партійні люди, зробило-таки вражіння. І знов зробило тільки тому, що ми ніколи не бачили справжніх партійних людей. "Політичні злочинці" не раз бували під доглядом Макара Авдійовича (батька Полиного), але що се за "політика" була: аптекарський ученик, синок Фінкельштсйна, якого я кожної вакації ловив у нашому саду на яблунях і обривав йому вуха. Двоє чи троє аграрників, добродушних дядьків з Козубівки, з яких один завжди возив нам дрова. Був один семінар, небіж батюшки о. Кантатова. Але цього арештували за те, що був п'яний і, вириваючи з коренем вуличного ліхтаря, кричав: "Долой просвіщеніє!!" Його хутко випустили. Сиділи раз з сусіднього містечка фершал і фершалка, одна модистка, писарчук з воїнського присутствія. Все се були люди, яких ми знали, в яких не було нічого надзвичайного, які десь так само, як і ми, хоч і звали себе есдеками чи есерами, але справжніх есдеків і есерів і не бачили. (Я і Поля були есерами!)

Сі ж двоє були партійні люди, справжні, дійсні, загадкові, могучі, надзвичайні. Се були ті, які десь здалеку показували нам, контролювали наше життя, судили нас. Се були ті, осуду яких так боялась Поля, які примушували її клекотіти турботами, таскати кудись якісь книжечки, щось переховувати, носити незграбні блузки, розводити нудні ідейні розмови. Се були "вони", які завжди незримо стояли з нагаєм над нашими душами.

— Знаєш що? — раптом таємно нахилилась до мене Поля, й очі її поширились несподіваною думкою. — Ми повинні їм допомогти втекти.

Я мовчки витріщився на неї.

— Так, так!.. Коли ми... Коли у нас є хоч трохи дійсного бажання служити ділу, то ми повинні зараз же... Слухай, се надзвичайно... Ох, господи, якби це було... Ні, ти подумай...

Спинити її стрибаючі слова — все одно, що перехопити камінці, які сипнув би хто-небудь згори. Я чекав, і коли вона сама стомиться. Нарешті, вона зупинилась.

— Ну? Що ти скажеш?

— Се неможливо, — сказав я.

— Чому? Чому неможливо? Через що? Трудно? Нічого подібного. Я думала. Дуже легко можна втекти. Ти слухай.

І вона почала висипати в мої вуха все, що думала:

єсть декілька способів. Можна підкупити дозорців. Гроші зібрати, позичити, украсти. Се одно. Можна витягнуть вночі з контори ключі, переодягтись, загримуватись дозорцями, прийти в коридор, зв'язати сторожу і .й вивести "їх". Можна передати пилки, "вони" перепиляють ґрати й утічуть через стіну. Нам се все дуже легко зробити, стоячи так близько до тюремної адміністрації. І коли ми не зробимо, то нам сором, ми недостойні зватись ідейними людьми, есерами, ми — вороги народу, нас нащадки заплюють, власні діти нам кинуть в лице прокляття, ми — іуди, падлюки, боягузи, лицеміри, себелюби.

Одним словом, з промови її я бачив, що вона за всяку іїїну рішилась се зробити; може, навіть тут, у мене, гільки ясно рішила, але сперечатись

не було ніякої рації. Логіки жінки взагалі не визнають, а Поля тим паяє. Вона мислила по якимсь не відомим мені законам.

Коли ти їй пробувш довести, що вогонь гарячий, вона відповідає: "Нічого подібного, ні трішки не гарячий, бо у поштмейстра картуз з кокардою". От і сперечайся.

Правда, тоді — не криюсь — я й не хотів сперечатись. Я сам був настільки загіпнотизований сими "народами і ідеалами", що теж не міг розумно й об'єктивно подивитись на справу. Мене самого схвилювала й захопила думка визволити "їх", зробити щось "значне й важне".

І от ми стали готувати те "значне". Ми більше не сварились з Полею за дурниці, і обоє тільки й думали про тих двох.

Звичайно, що свої приготування до втечі ми робили дуже обережно, конспіративне. Ми повинні були, насамперед, добре орієнтуватись в тій околиці, яка була круг "них". Найближче стояв, розуміється, Макар Авдійович. Поля могла бути абсолютно певна, що він їїбатько. Та ж витягнута постать з проваленими грудьми, ті ж ґудзики-очі, неспокійні, шукаючі, клопотливість, непосидливість.

Що ж до Макара Авдійовича, то він був рішуче збитий з пантелику цими двома злочинцями. З початку до кінця він натикався на несподіванки. Перш усього, він не знав, як їх записати в книги. "Вони" ж категорично відмовились назвати себе і не хотіли ніяк зрозуміти, що так же не можна: кожний арештований мусить бути записаний в книгу, інакше виходить, що він ніби не сидить в тюрмі, а прийшов у гості.

Далі "вони" поводитись не як підлеглі йому, а як господарі всієї тюрми. Прикрикують на адміністрацію, вимагають мало не "на витяжку" стояти перед ними і щохвилини грозяться скаржитись за звичайні тюремні сильні вирази.

Взагалі, се не арештанти, а якісь принци інкогніто! Сиділи ж всякі "політики", — його тюрма не якась сільська буцегарня! — але таких птиць йому ще не доводилось бачити. Се одно наказаніє господнє, а не арештанти.

Ми були цілком задоволені з його оповідань. Звичайно, се не аптекарські ученики.

— Ну, а як вони? Що вони роблять?

— Вони? Вони нічого не роблять. Що ж вони можуть робити? Книжки їм заборонено давати. І взагалі, такі накази про їх...

Тут Макар Авдійович схаменувся і одмовився балакати про "їх". З губернії наказано, щоб ні "вони" ні про кого нічого не знали, ні про "їх" ніхто нічого.

Ми кілька разі" підступали до його, але все кінчалось тим самим.

З сього боку, значить, були серйозні перепони. Серйозність ще тим побільшувалась, що на ніч ключі від камер "важних" одбирались не в контору, а відносились до самого Макара Авдійовича.

Тоді ми потихеньку почали пробувати ґрунт біля доюрців. їх було четверо коло "важних". Самі камери буля на різних кінцях коридора: коло одної стояли по черзі Василь Курка з Панасом Замойченком, а коло другої Данило Струк і Безродний. Струк і Курка були за старших.

Курка був маленький, руденький, похожим на патла-теньку хатню собачку. Завжди посміхався, лащився, але міг укусити якраз у ту хвилину, коли найменше сього чекаєш.

Струк, навпаки, — високий, товстий, тупий і через тупість страшенно упертий. За кожним словом лаявся матюками і після кожного матюка тихіше додавав:

"Прости господи".

На їх стояння біля "важних" вплинуло так, що вони стали ще уссрднішими і цілком непідступними. (Тому сприяла ще й надбавка по два карбованці в місяць аверх мичайної платні).

З ними ми постановили бути обережними. Але За-мойченко й Безродний подавали деякі надії. Замойчен-ко, правда, був занадто хвастовитий, а стояння біля "государствених" рішуче закрутило йому голову. Він тепер інакше не ходив, як заклавши ліву руку за пояс і поважно задравши догори кирпате лице, за яке його иали "двустволкою".

Перша моя розмова з ним вийшла зовсім невдачною. Вш вертався саме од "важних". Я ввічливо зупинив його і запитав:

— Ну, як же там ваші "тайні"? Мовчать? Замойченко холодно й недбало кинув на мене згори поглядом і строго промовив:

— Прошу не касатьця. Воспрещсно государственным приказом.

І важно проплив повз мене.

Але я вжив іншого методу, і Замойченко пом'якшав. Зустрівши вдруге, я зачав розмову з того, що здивувався, як може він, Замойченко, киснути тут, у Гнилятині, коли міг би з його дотепністю, справністю і розумом бути у губернії найменше старшим поліцейським. Такий вступ не видався йому ні штучним, ні хитрим, бо він якраз сам був тої ж самої думки про себе. Навпаки, він охоче підтримав тему нашої розмови. Ми саме проходили повз мою квартиру, й я запросив його до себе на

"румочку водки". За "румочкою" він зовсім скинув, немов свою шинелю, поважність, трошки навіть засоромився, сідаючи в крісло, яке я підсунув йому, і розбалакався. Правда, коли я знов обережно торкнувся "важних", він знов споважнів, але на цей раз уже, видно було, не думав таїтись.

— О, ето люди! — навіть закрив він повіками очі й покрутив головою.

— Інтересні?

— Отдельні люди!.. —(Це мало значити "дельнме"). —...Самі настоящі!.. Хвактический люди...

— Та невже?

— Верно слово. Нікада не видав таких. Ругатьця? Боже спаси, ні вони, ні ти не смей. Трудно, конешно, ну, здержуваться нада, потому государственный приказ — быть вежливым з ними. Е, ето не шпана смердяча...

В голосі його чулась гордість і самоповага.

— Ну, а здорово тоскують?

— Тоскують?! Що ви! Зачем тоскувать! Ето там какойсь хвартовий січас рікомандацію наводить начииає. А у нас етого нема. О, нет! Що ви? Хе! — Він, безумовно, навіть трохи образився. — Етого в нас не полагається. Сердятця када-ні-када, ето верно, ну, тоскуать не примечательно нікада. Мой больше сердитьця, — гарячий. Вчерась ето приходят до його господін смотритель. "Ви, — говорят, — делали заявление иащот книг". — "Делав", — каже. "Ну, так што книги отказани, не будеть вам книг... Када б ви були послушні, вам би дали книги". Як загориться мій: "Ага, — говорит, — ну, так скажіть їм, що я плювать на їх хотев!" — Замойченко озирнувся, нахилився до мене і таємно, пошепки пояснив: — На жандаров, значить!..

І в шепоті сьому у всякому разі було менше прихильності до "жандаров", ніж до "важного".

— А када другому, "білому", сказали, дак той, — говорить Курка, — тольки глянув і нічого не сказав, как будьте без вніманія. Ми їх звемо "білий" і "чорний". Мой — "чорний". Вони ж не називаються, всьо рамно как без імені. От как це стуло або румка, скажем, так і они. Видно, мають діла за собою!.. Ну, между прочим, не визнають, как їх звуть. Одна безполезность ето — книги, утіснення і всякое такое. Не визнають. — Він у цьому був рішуче переконаний, і йому навіть смішно та нудно було дивитись на силкування свого начальства. — Не такой народ! Ето їм не шпана, що дав раз-два у зуби — і зводьтєсь, всьо вам і виклав. Отдельний народ, стойкий, — політика, словом. Нікада не признаютьця.

Я певний, що, якби я захотів змагатись з Замойченком з цього приводу, він узяв би се за особисту образу.

Замойченко, значить, подавав надії.

Я поділився з Полею своїми здобутками. Вона, з свого боку, балакала з Безродним. Сей худорлявий, смугляво-жовтий парубок ще більше підходив до наших планів. Коли Замойченка можна було підкупити грішми, то Безродного, так би мовити, ідеєю страждання. Замойченка звабила "отдельность" "важних", а Безродного — їхня таємність і надзвичайна самотність. Він ніяк собі не міг уявити, як можна прожити хоч три дні в такій самоті.

— Ну, б'ють, пушай б'ють. Ну, книжок не дають, проходки не дозволяють... Пушай. А як-таки ні слова ні од кого не почути. До нас заговорить, мовчиш, як німий, та тольки одвертаєшся... Служба тоже не свой брат... Посади мене так, так на другий же день усе б виказав. А вони так наче і нічого. Походить, сяде; посидить, ляже... Дивиться в стелю і щось пошепче; посміхнеться, похмуриться. Так наче хтось з ним другий єсть у камері. І таки, мабуть, єсть. Не прості люди. Так

переказувала його слова Поля. І він теж, як і Замойченко, непохитно вірив у те, що вони "не сознаються". Сила "їх" була поза всякою конкуренцією. Мало того, сила ся носила характер неземний, надлюдський. А що їх стерегли так пильно, так се була одна "безполезность", "вони" були дужчі за ґрати, замки, стіни, дозорців. Я певний, що для Замойченка, Безродного та навіть всієї тюрми й Гнилятина нічого не було б дивного в тому, якби в одну ніч "тайні" раптом десь зникли. Все було б ціле — і ґрати, і стіни, замки, двері, дозорці б стояли на місцях, а вони все-таки зникли. "Такой народ!"

Вони були тайною, загадкою. А всяка тайна — се безмежність, це е безодня, в яку можеш вмістити все, що хочеш і можеш. І всяка тайна, як безодня, вабить до себе всіх — і старих, і малих.

Ми спочатку боялись, як би наші розмови з дозорця-ми не звернули на себе уваги начальства. Але хутко васпокоїлись, бо переконались, що "важні" цікавлять не тільки нас, а весь город, і не тільки ми, але й жінка поштмейстера, і міщанський староста, і інші не раз так само закликали Замойченка "на румку водки" й розпитували про "государственных тайних".

Замойченка така увага й пошана од "порадочних людей" підіймала у власних очах. Він уже вважав нижче своєї гідності мастити чоботи дьогтем і чистив їх не інакше, як тільки ваксою. Він мусив купити собі нову "хуражку" і широкий лакований пояс. З дозорцями шпани "уголовних" йому вже не личило вступати в якісь фамільярні відносини. Коли він балакав з ними, то дивився кудись понад їх вуха і неуважно жмурих очі.

Але, не дивлячись на се, від Замойченка можна було більш усього довідатись про тайних.

І Замойченку не було проходу. Біля воріт тюрми, на базарі, у себе на Безболотній вулиці, коло церкви, монопольок він завжди мав круг себе

слухачів. І від його в цікаво й довірливо роззявлені роти й вуха розходилась тайна і набирала якісь фантастичні форми в простодушних головах.

На базарі серед перекупок майже одногласно держались тої думки, що се були царевичі. Цареві брати, які хотіли оженитись з мужичками і мужикам після того дати землі. Пани перелякались і "зделали їм амену", себто набрехали на їх царю, а цар їх за се засадив тепер у Гнилятин в тюрму. І будуть їх держати тут доти, доки не визнаються. Ну, а вони, "конешно, що не визнаються". Чия візьме, невідомо, а дай бог, щоб цар побачив панську неправду.

Бували навіть випадки, що з околичних сіл приїжджали селяни спеціально за тим, щоб провідати "царевичів" і, на всякий случай, скоріше других захопити землі, якщо царевичі вийдуть і почнуть роздавати.

В вищих колах трохи інші форми мала ця тайна. Поштмейстерша була переконана, що се були експропріатори, які збирались ограбувати їхню пошту. Недурно вона два рази підряд — два рази! — бачила у сні двоє синіх поросят з лисячими хвостами. Двоє синіх поросят з лисячими хвостами і дві ночі підряд! От і кажіть, що сні — бабські вигадки і не віщують правди!

Пристав до двох поросят відносився скептично; у всякому разі, не ставив їх в такий щільний зв'язок з арештом невідомих. Але він добре знав тепер, що то за суб'єкти ходили "а ним завжди, як він іноді ввечері завертав до солдатки Яриии. Раніше він підозрівав тут ревності, особисті чуття, але, виходить, пахло "государственным". З сього приводу пристав, як казали, збирався писати рапорт про революційний заколот у Гнилятині й Гнилятинському повіті, а також про свою діяльність і небезпеку для свого життя, на яке було вже кілька замахів. Говорили, що пристава вийде якась нагорода і підвищення по службі.

Батюшка о. Контатов вважав невідомих за антихриста і його диявола. Щиро він так думав чи ні, але в проповіді він принаймні так пояснив мирянам і гаряче радив усім висповідатись і причаститись. Для сього навіть звелів швидше полагодить церковну кружку, яку перед тим диякон Гундосов розбив в "нетрезвом виде".

Ми з Полею тільки посміхались, чуючи такі балачки. Але у всіх балачках нас тішило одне: всі — і вищі, і нижчі кола — цілком визнавали надзвичайність наших товаришів. У всіх, — чи ворогів, чи прихильників, — була несвідома повага і страх перед сими таємними, могутніми людьми. Всі без всяких дебатів, як цілком природну річ, визнавали, що сі люди — люди іншого світу, з іншими чуттями, розуміннями, бажаннями, з іншим відношенням до всього.

Але справа з утечею посувалась дуже помалу. Минуло з місяць, а ми ще не могли навіть рішити, до кого краще підходити з пропозиціями: до Безродного чи до Замойченка.

А власне нашій рішучості дуже заважала одна обставина, а саме те, що Везродний і Замойченко займали пост в різні черги. Коли підмовити навіть обох, то й те мало би допомогло, бо коло одної камери в той час стояв би Замойченко, а біля другої Курка; коли там Безродний, то тут Струк.

А як провести по коридору повз камери уловних? Як вибратись через ворота, де стоїть сей здоровенний Серьога?

Коли б вони сиділи водній камері, все-таки було б легше. Але що про те думати!

Ми ламали голови і вдень і вночі. Поля навіть схудла і все сиділа біля вікна, дивлячись у тюремний палісадник. В квартирі, як звичайно, стояла тиша, і чути було, як осінній дощ з свистом носився в голих вітах дерев. Перед ворітьми тюрми світили ліхтарі, і видно було, як швидко збігали

вниз по склу краплі води. Видно, як вітер шпурляв дощем на всі боки, наче стояв серед вулиці і одбивався од когось, хапливо повертаючись то сюди, то туди. Від сього язички ламп у ліхтарях миготіли, пригинались і почували себе неспокійно. Ми теж почували себе неспокійно. А ті двоє, таємні й невідомі, жили собі десь там, за мурами, в клітках і, певне, й не догадувались, що було круг їх і через їх. І ніхто навіть не бачив їх, крім адміністрації тюрми.

Один раз тільки я й Поля підгляділи одного. Ми якось пробрались у тюремний двір, підбігли до загорожі, спеціально зробленої для "важних", і крізь щілину бачили, як одгулював свої десять хвилин "білий". Він, властиво, був не білий, а швидше жовтий, і жовтизна його була "м'яка, ніжна, кротка", як казала потім Поля. У його повинні були бути сині очі, — ми сього не могли розглядіти. Він ходив, заклавши руки за спину. Високий, з кучерявою борідкою, схожий на Олександра Невського, як його малюють на іконах. Пам'ятаю, комір піджака його був піднятий, і видно було сорочку без комірчика. Часто задираючи голову, він дивився у небо, і Поля казала, що лице його було таке любовне та тихе, наче він гуляв десь на березі річки тихим вечором. Вона трохи не додала "і закоханий". Але, згадавши, мабуть, що партійним не личить кохатися, замовкла.

"Чорного" ж ми не бачили ні разу. Замоиченко казав, що той більше біга по загорожі, ніж гуляє. Сам густо-смуглявий, безбородий, тільки на горлі пучечки кучерявих волосинок, ніс загнутий, — чисто як галча. Він шпурляє камінцями, для чогось підстрибує, у небо не дивиться, а все нишпорить очима по стінах загорожі. Так і паси його очима, бо й незчуєшся, як не стане.

Я теж схуд. Я почав мало спати, — ті двоє не давали мені спокою.

Я не насмілювався мати проти них незадоволення. О, боже борони! Але я чув, що вони мене гнітять. Сі люди були занадто близько коло мене... Раніше, в університеті чи й тут, я тільки знав, що вони десь суть, що вони роблять щось велике, що їм треба помагати, "інакше сором

жити", як любила казати моя Поля. Але мати їх так близько од себе, почувати їх зв'язаними з собою, вплітати своє життя в їхнє мені не доводилось. І се мене руйнувало, збивало з мого ґрунту. Я не робив гімнастики, обідав, коли прийдеться;

я балакав з мужиками на "ви" і червонів, коли по старій звичці говорив їм "ти". Власного дворника Опанаса я почав боятись і не балакав з ним, бо говорити "ви" після "ти" не мав сили, а говорити "ти" — се значить ввійти в конфлікт з Полею.

А на Полю як сказ найшов у ту пору (який же й довів її до загибелі). Присутність "партійних" запаморочила їй і так не дуже ясну голову. Прокламації, книжечки, якісь збірки з шевцями, звощиками, трохи не босяками. Скажи їй "робочий", — і вона трохи не вмлївала від захвату. І я мусив теж лазити з нею цілими вечорами десь по закутках, виловлювати шмаркатих єв-рейчиків і заклопотано балакати з ними про "швободу", називати їх "товаришами" і забути про те, як я стріляв з рогатки сих самих "товаришів", коли вони ще бігали біля нашого дому з традиційними хвостиками позаду. Я теж хвилювався, змагався з єврейчиками і навіть сам ніби вірив у серйозність всього того.

Раз увечері до мене прибігла Поля. Ми були посварились за щось, і я днів два не бачився з нею. Не звертаючи уваги на холодність мого прийому, вона почала зараз же поспішно й діловито говорити...

Перш усього вона твердо переконана, що я її не люблю. Але їй це тепер байдуже, — особисте життя мусить стояти на другому плані.

Вдруге — приїжджав з губернії жандармський підполковник робити допит товаришам невідомим. Вони нічого знов не сказали. "Білий" тільки ввічливо попросив, щоб його не турбували, а "чорний" заявив, що коли його ще хоч раз посміють кликати на ці ідіотські допити, то він усю відповідальність за майбутнє складає на себе.

Підполковник страшенно розгнівався і присягся, що примусить їх забалакати. Звелів не давати їм прогулок, за маленький спів садовити в темний карцер і взагалі поводитись так, щоб можна було частіше карати їх.

— І от, — закінчила моя наречена. — Я прийшла, щоб перебалакати з вами, нарешті, востаннє. Ви маєте, товаришу, на увазі говорити з Замойченком чи ні? Я вас питаю рішуче й серйозно.

— Маю, тільки ти, будь ласка, сядь і не "викай", це — міщанство.

Моя Поля моментально утихомирилась.

— Твоя правда, се — глупо. Я тебе питаю, можеш ти перебалакати з Замойченком? Так неможливо далі. Се я нашого боку просто... сором, ганьба. Коли ми дійсно хочемо хоч чимсь служити ділові, служити щиро, то ми повинні все зробити, що можемо, інакше ми не маємо права дивитись в очі одне одному. Се буде сором...

І так далі, і так далі. "Сором, ганьба, служити ділу й народу, ідеали" — старесенькі, заяложені словечка, які ще тільки на провінції вживаються.

Але я згодився перебалакати з Замойченком. Я не хотів зайвих сварок з Полею, а крім того... Як-не-як, а я теж вірив і боявся сих словечок.

Згодитись, правда, я згодився, але не можу сказати, щоб дуже поспішався се робити. Се було не так просто, як здавалося Полі. Перш усього, я сам не міг піти туди, де сиділи "тайні", а це вже щось значило. По-друге, Замойченка ніяк не можна було зустріти наодинці;

а втретє, у нас не було грошей, щоб дати Замойченкові. Без грошей же вступати в балачки з ним було зайвою дурницею.

Я подумав-подумав і поділився своїми міркуваннями я Полею. (Про перше я нічого їй не говорив, се торкалось мене одного, й я мав сам рахуватись з тим).

Поля, розуміється, зараз же скипіла. Гроші — дурниця, гроші я міг би взяти у своєї матері, у дядька; раз я "служу ділу", то не повинен нічого жаліти для того. Народ, ідеал, боротьба і т. д.

Я спокійно й резонно зауважив їй, що й вона так само могла би взяти у свого батька, дядька.

Вона нічого не сказала, крутнулась і вийшла з хати. В той же вечір вона чогось поїхала в губернію і пробула там днів зо два.

Майже в таку саму пору, як і тоді, вона знов появилась у мене в хаті і мовчки, з гордістю поклала мені на стіл п'ятсот рублів.

— Де ти взяла? — страшенно здивувався я.

— Я заставила всі свої дорогоцінності. Я взагалі людина спокійна, урівноважена, я не люблю зайвого хвилювання, але тут мене так і піднесло. Ніколи, здається, в житті я так не сердився, як за той її дурнуватий, безглуздий, дитячий вчинок. Вона за п'ятсот рублів заставила дорогоцінності, які коштували, може, кілька тисяч! Вона заставила речі, які їй не належать, се її придане, се речі тої сім'ї, якої вона буде членом! Вона для своєї дурної фантазії, любові до таємностей усяких грається такими серйозними речами. Я щиро й гаряче виказав їй усе.

— А квитанція де? Де квитанція? Тобі дали квитанцію?

— Квитанція?..

Пришелепувата дівчина витягнула звідкись зім'ятий папірчик і подала мені з тим же дурнуватим, здивованим виразом лиця, з яким слухала моє обурення. Вона гадала десь, що я преклонюсь перед її надзвичайною дотепністю!

— Я завтра ж поїду і викуплю назад усі речі, — сказав я твердо і рішуче поклав гроші в кишеню.

Але, певно, я трохи переборщив. Емансипантки не люблять, коли мужчина показує, що має владу над ними. Вони люблять, щоб їх держали в модерних і рівноправних рукавицях. Признаюсь, захопився.

Але ж дивіться, як вона повернула усе те.

— Дай сюди гроші! — раптом стрибнула до мене. — Як ти смієш брати їх собі! Ти — трус, ти — лицемір, ти... ти...

І пішла, і пішла! І в результаті вийшло, що вона образилась на мене не за те, що я показав свою владу, але за те, що я егоїст, лицемір, боягуз, що я особисті інтереси ставлю вище спільних — народ, боротьба, творчість і т. д.

Грюкнула дверима і зникла.

Мусив я перепрохувати дурну дівчину, каятись і навіть хвалити її вчинок. Що я мав робити? Протест мій тільки пошкодив би і їй, і мені, і спільній справі.

Щоб зовсім загладити сліди сварки, я дав слово, що в тих же днях перебалакаю з Замойченком.

Але перебалакати не довелось, даремно сварились. Все пішло несподіваним шляхом.

На другий день після нашого перемир'я в тюрму приїхав з губернії новий слідчий в справі "важних".

Се був поважний дід з білою бородою і чорними бровами. Очі йому були такі молоді та гарні, так ласкаво й розумно посміхались до кожного, що Поля (яка мені описувала його) просто не вірила, щоб у жандарма було таке лице.

Він уважно розпитав Макара Авдійовича про "тайних", потім ввічливо попрохав його провести до них. Вона десь про себе гадала, що то переодягнений "товариш".

Слідчого повели. На вітання його "принци" не відповідали і лежали собі на койках, немов у камері нікого не було.

Се не образило і не розсердило старого чоловіка. Обдивившись камери, він незадоволено похитав головою й зробив Макару Авдійовичу наганяй за те, що в камерах було не досить чисто й тепло. Довідавшись од розтеряного Макара Авдійовича, що арештованих не пускають на прохід, він тут же звелів неодмінно щодня випускати їх на 20 хвилин.

"Білий" не видержав і тихо сказав "дякую". Полковник коректно й делікатно узяв "під козирьок" йому, але нічого не сказав і не звернувся ні з яким питанням до його.

Тільки виходячи вже з камери, він повернувся до "білого" й обережно сказав:

— Вибачайте, що я звернувся до вас. Ви нічого не мали б проти того, щоб до вас посадили вашого товариша? Удвох вам, може, краще було б. Я нахожу, що вас тримають в занадто тяжких умовах. Всіх розпоряджень губернського правління я не маю права одмінити, але тут міг би допомогти вам...

"Білий" здивовано подивився на свого ворога і навіть устав з койки.

— Коли це не єсть насмішка, то я був би дуже радий цьому, — сказав він.

— Сьогодні ж перевести їхнього товариша в сю камеру, — строго, але з тою же джентльменською ґречністю сказав полковник до Макара Авдійовича.

Макар же Авдійович тільки очима кліпав та брав "під козирьок". Він абсолютно нічого не розумів у сій біді, що впала йому на голову з сими "тайними". То не дай боже, щоб вони між собою якесь слово могли сказати, а то нате вам — садовлять разом в одну камеру і балакай, скільки хочеш. То не пускають гулять, а то цілих 20 хвилин.

Оповідючи нам про цей візит полковника, Макар Авдійович все ще утирався хусткою і з машинальною тривогою озирався.

— Ах ти, біда яка на старості літ мені випала. Га? — стискував він плечима. — Жив чоловік, двадцять літ безпороочно прослужив — і на тобі... Мав таких каторжан у себе, що чорта з два в губернії знайдуться, десятки тисяч через мої руки на Сибір пішло, ніколи виговору не мав од начальства, а тут на — привели, що воно, до чого, арештант чи князь, чорт його душу знає. І виговор. "Холодно, не зовсім чисто. А як їдять?" Може, на сервізах їм кандьор посилять? А звідки я знаю? "Перевести сьогодні"... Ну, й перевів. І чорт вас бери, моє то діло? Тепер вони щось дізнаються од їх, ага! От зараз подадуть прошення! "Будьте ласкаві вислухати нас". Як же! Тепер їм за вухом не засвербить тюрма. Ще якби книжечок та газет, так і повний пансіон... на старості літ мені, старому чоловікові, при арештованих такі слова говорить!.. Князів привели!.. Прогулки!

Днів три бідолаха Макар Авдійович бурмотів і витирав хусткою розтертяне й сердите лице. Він і не знав, що сі "князі" заграють фатальну роль в його житті. Не знала того й Поля і сяяла задоволенням.

Правда, задоволена була майже вся тюрма. Уголовні, які з побожністю дивились на двері "політиканів", навіть щось вроді привітної демонстрації учинили в коридорі, йдучи на прохід. І дозорці боялись та й не хотіли дуже спиняти їх.

В городі ж звістка про це наробила чистого шелесту між перекупками, дядьками і товаришами-дворниками та єврейчиками.

Селяни вмент дали знать додому, родичам та на свої кутки, і в город наїхав цілий ярмарок. Біля монопольок стояв цілий день радісний гвалт, крик і п'янство. Всі ждали з губернії губернатора, який мав випустити "царевичів" і ділити землю.

Мусила поліція нагаями трохи розвіяти рожеві мрії дядюпок і розігнати по їхніх кутках.

А "товариші" навіть збирались іти дб тюрми й "гребувати" (неодмінно "гребувати!") визволення героїв. Ледве удалось заспокоїти сміливих єврейчиків.

По вищих же кругах було незадоволення. Пристав раніше був певний, що як "всипать сим важним по 25 гарячих", то вони зразу скинуть з себе таємність. Але тепер він уже й за сей спосіб не міг поручитись. Тепер, мовляв, справу поставлено так, що і 250 не допоможе. Розуміється, тепер мужичня може розпускати всякі фантазії. Губернським всяким птицям се, звичайно, не свербить, а йому, приставу, доводиться за се одбувати своїм здоров'ям і навіть життям. (Бідолаха Семен Семенович пристав! — йому таки дуже надірвали здоров'я парубки біля Ярининої хати. Мусив в одставку навіть податися. Де то він тепер!)

В вищих колах було невдоволення і ще більший потайний страх перед таємними "двома". Не тільки дозорці, але й вищі од їх були переконані, що тепер ніякі сили не зможуть зламати "важних", ніякі стіни не вдержать їх і нічого дивного не буде в тому, коли в якусь ніч весь город буде перерізано.

Але я й Поля тільки раділи з такого настрою, коли "вони" втічуть, — їх навіть ловити не будуть.

Одне нас турбувало, се те, що Замойченка й Безродного тепер од ставили од "важних". Стояли тільки Струк та Курка. Безродний був навіть задоволений з того, але Замойченка неначе з високої хмари, з якої він дивився на комашинок-людей, несподівано струсили в брудну калюжу. Кілька днів він ходив розтераний і пришиблений, навіть не огризаючись на глузування товаришів — дозорців шпани. Але натура взяла своє. Новий пояс, хуражку він не носив уже, це — правда, і чоботи не ваксив, не закладав лівої руки за кушак, але все ж таки тільки він один і міг розказати про "важних". Все ж таки, як Курка чи Струк не міг чомусь прийти на службу, до кого прийдіте-поклонімося? До його, Замойченка.

І дійсно, ми тільки від його знали, як почали жити "важні".

— Ну, що, Замойченко, як там живуть державні? Замойченко неодмінно мусить строго озирнутись перед тим, як говорити.

— Хорошо живуть. З расположением. Разговори, так прямо... ех! державній...

— Що ж то зі разговори?

— Е!

Замойченко таємно махав рукою, але не говорив нічого.

Ми з Полею все ж таки ламали голову, як бути з дозорцями. Без свого дозорця зробити утечу неможливо. Поля вже серйозно пропонувала дикий план: схопити Курку, засадовити його десь на кілька днів, пустити чутку, що його вбито, і постаратись на його місце поставити Замойченка. Потім Курку випустити.

Звичайно, се був дитячий проект, із Шерлока Холмса, але, одначе, як же бути?

Вже дощик перетворився в сніжок, а ми так і не придумали нічого. Відносини наші ставали все неспокійніші, наструнчені. Замакітрена голова моєї нареченої була повна всяких нісенітниць, з якими доводилось щохвилини боротись. До "тайних" була собі дівчина як дівчина, була навіть хороша дівчина, добра, чула, не дурна. Єдина хиба — се її любов до всього загадкового. І "тайні" роздули своєю близькістю сю любов до якоїсь манії, їй уже було мало книжечок, які вона виписувала од товаришів з губернії, дворники її не задовольняли; становище батька соромило; вона вже хотіла жертви, хотіла віддати себе всю в "іскуПЛЕНІЄ" гріхів батьків своїх. "Народ, ідеали" вже не сходили з уст. Я вже старався зробити утечу, щоб дурна дівчина могла трохи очутись од гіпнозу цих людей.

Але вийшло щось інше.

Минуло вже місяців два, як "важні" сиділи разом.

Спочатку ми знали дещо про них через Замойченка, але потім їх обгорнули такою тайною, що ми ні одним оком не могли зазирнути до їх.

В губернії звідкись довідались, що Замойченко розповідає "сім про "государственных" і його вже не підпускали навіть у той коридор, де сиділи вони. А при потребі брали Безродного.

Натурально, Замойченка се надзвичайно образило, він присягався, що "скрутить голову тому паршивому" Безродному, подав прошенія, лаяв жандармів і "важних", але те йому мало допомгло.

Ми zostались цілком одірваними од "їх". Безродний мовчав; Макар Авдійович лютував, як його запитать про "тайних"; Курка і Струк були глухонімі.

Се нас непокоїло і наводило на всякі дикі гадки (джерелом яких була, звичайно, Поля). Розуміється, за все, на думку Полі, був винен тільки я. Якби я енергійніше брався до організації утечі, якби я щиріше віддавався "ідеалам, народові, ділу, боротьбі", то все давно було б уже чудесно.

Я мусив винувато мовчати або виправдуватись.

Але так тягнулось недовго.

Знов почали ходити чутки про "тайних". Звідки вони брались, хто їх пускав, ми не могли дізнатись. Допитів "важним" не було (старший полковник їх не чіпав), поводитись з ними якнайпильніше, і все-таки чутки знову стали пробиватись.

Але тепер в балачках було щось інше, ніж раніше. Говорили, наприклад, що "тайні" часто сваряться між собою, іноді не балакають між собою цілими днями, що вони вже не такі-то й "важні".

Поля аж кипіла від обурення. Се вже робота жандармів: не можуть подолати в чесній боротьбі і кидаються до потайних, паскудних наклепів. Для того й обгорнули їх так пильно від других людей! Це така мерзота, що, слухаючи, кров клекотить.

Я мовчав. Але мені дивно було, чого почались такі чутки. Диму без вогню не буває. І дивно також було, як могли сі люди сваритись. Здається, якраз навпаки повинно бути, вони повинні з'єднатись

якнайщільніше, повинні бути одною душею, один у одного піддержку мати, а вони... Де ж їхня проповідь про солідарність?

Я мовчав, але мене надзвичайно кортіло дізнатись хоч що-небудь про "них".

І от раз я попав Безродного і витягнув дещо. Для сього я мусив тричі присягтись, що нікому не скажу, мусив ходити з ним дві години, поки він одважився. І ось що він мені оповів:

— Правда, сваряться. Та так часом сваряться, що аж... жалко. Такі люди... і от так... Плохо... Не ті стали...

Він говорив з очевидним сумом і задумою. Мабуть, се його мучило.

— А чого ж вони сваряться?

Безродний високо підняв плечі і навіть зупинився:

— Господь їх святий знає!! Ну, вірите, два місяці слухаємо їх і ніяк не розберем, за що вони сваряться. Якись там резолюції чи маніфестації... Усе якись большаки... До чого воно, про що воно, не поїмем... А вони аж піняться... та говорять, та говорять!.. А потім днів по два й не дивляться одне на одного... Той лежить, і той лежить. Даєш там чай чи там обід, мовчки беруть і один одному ні слова. Аж нам дивитись жалко... Тільки ж ви, пожалуста, нікому ні слова, а то й зі служби прогонять...

Я нікому й не говорив, тільки Полі. Вона зблідла, слухаючи мене. Признаюсь, я переказав у трохи різкій формі, дуже вже зачепило оповідання Безродного. Дійсно, чи можна так робити? Як вони не розуміють, що це ж їх самих підкопує?! Де ж їхні ідеали, боротьба і т. д.?

Я аж горів, оповідаючи те Полі.

Вона мовчала і чудно дивилась на мене. Потім якось надзвичайно посміхнулась і сказала:

— Ти, здається, радий тому?

Я радий! От і весь результат! Із усього вона побачила тільки те, що я ніби радий тому. Їхнє поводження не звернуло на себе її ласкавої уваги, а от моя "радість" зразу кинулась їй в очі.

— Мені радіти нема чого, мені сумно! — сказав я їй.

Пам'ятаю, вона нічого не промовила, попрощалась і пішла додому.

Мене взяла досада, я нічого не розумів. Правду кажучи, я занадто різко говорив про "них". Але се було цілком несвідомо, в мені просто говорила тоді моя натура, мої здорові інстинкти, які протестували без моєї волі в мені. Я не думаю, що могло кінчитись інакше, якби я тоді говорив м'якше. Поля вже котилась в певнім напрямі, і зупинить її було неможливо.

Але в той час я сього не знав і тому не розумів її. В той вечір я навіть жалкував і каюся, що говорив так. На другий день я хотів прохати вибачення, але Поля не виходила з своєї кімнати, удавши з себе хвору. Се був знак, що вона не хоче зо мною балакати.

Я розсердився. Добре, не хочеш — не треба, сама ж прибіжиш завтра.

Але вона не прибігла ні завтра, ні позавтра.

Прибігла вона тоді, як історія з "важними" доходила свого кінця.

Се було днів через п'ять після моєї розмови з Безродним.

Перед вечорой того дня до мене заскочив Замойченко і розказав таку річ:

— Государствені подають прохсння, щоб їх розсадовили.

Я аж отетерів. Як розсадовили? Чого? Навіщо?

— Не могут ум'єсті жить. Не нравляться. Расооложенія нєту. Сььогодні там таке було!.. Брат ти мой, хуже шпани всякой. "Чорного" в темний карцур запроторили. Двері, понімаєте, сволоч, бив. Да как? Схопив табуретку та й давай гатить. "Что дєлаєте?" — "Не могу сидєть разом з товаришем, давайте другу камеру". Стояв Струк. Ну, звєсно, человек не вдержиться, почав усовіщать, ну, й сказав там щось, дак той як загне йому. Ах ти, брат ти мой! По-настоящему, по-арештантському. Струк говорить, що він аж ключі випустив з дива... От так государствені! Та що? Ви знаєте, хто вони такі? Один — жид, а другий якийсь... хто його зна, тож щось там... "Чорний" — жид. Якось хвамілія жидівська така... На прошенії видно. Обоє подали... Полное дознаніє согласні Дать, аби разом не сидіть... От так товариші!

Я сидів приголомшений. Потім схопився й побіг у тюрму. Замойченко бреше, се він по злобі, це. не може бути! Се неможлива річ, в кого ж ми вірили, за ким ішли, кому хотіли все своє життя віддати? Се не може быть!

Але в тюрмі все підтвердилось. Я на власні очі бачив прошенія. Одне було від Бориса Нухимовича Розенштейна, а друге — Григорія Івановича Пояркова. В губернію послано телеграму, і завтра буде тут полковник.

Макар Авдійович саяв. Тепер кінець цьому нечуваному становищу. Ач, жидова паршива, вона сміє командувати! Подумать тільки, — перед ким трохи не на витяжку доводилось стояти, перед жидиком!

Але що за молодчина полковник! От хто знав, як їм дошкулити: разом посадив, гризіться, мовляв, а ми вас і злапаємо! Ха-ха-ха! Психологія!

Я не знав, що мені робити. Поля знала про всю історію, але її не було дома. Куди вона могла піти? Що вона думає?

Я знов побіг додому. Але Поля не заходила. Я пішов у клуб, може, вона мене там шукає. В клубі її не було, але була компанія — пристав, двоє поміщиків, земський землемір і ще якісь люди. Вони балакали про історію в тюрмі. Побачивши мене, вони всі так і кинулись до мене.

— А що? Ага! Ну, що скажете? Як же там "товариші"?

Всі були задоволені, і всі були обурені тим, що були обмануті. Не дивлячись на те, що вони не ставились прихильно до "важних", таємність їх і сила робила на них вражіння. Вони "їх" поважали і боялись. Кого? Якихсь жидків, якихсь пройдисвітів, які навіть з собою не можуть ужитися.

Я ще більше хотів бачити Полю. Вона, мабуть, у фершалки.

Але й у фершалки її не було. Не знайшов я її й у "товариша Шльоми".

Зате я знайшов скрізь те саме, що в тюрмі і в клубі.

Город був повний тою історією. Царевичі перевернулись у звичайних жидків.

— Та бить їх, падлюк! — пам'ятаю, кричав Власов, бакалейщик. — Що з ними церемонії розводить?

І всі перекупки слухали його з співчуттям і теж кричали щось з обуренням.

Я знов пішов у тюрму. "Чорного" зв'язали, бо він бив кулаками й ногами двері карцера. "Білий" об'явив голодовку і вимагав, щоб Струка забрали од його камери. Але Струк стояв і, казали, навмисне лаявся найбрудні-ше. Серед уголовних був заколот. Одні стояли за "важних", а другі кричали, що "важні" дуже заважничали й що кони такі ж арештанти, як і всі, і нема що з ними "ваньку валять".

Полі все не було.

Я знов пішов додому. Вона сиділа у мене. Я аж похолонув, побачивши її, — під очима ємні круги, ніс загострився, очі божевільні.

— Що з тобою? Де ти була?! — жахнувся я. Все пальто її було задрипане, наче вона бродила десь по болоті. (Тоді була одлига).

Вона тупо подивилась на мене і немов байдуже сказала:

— Я ходила гулять... Ну, чув ти, що в тюрмі було?

Я бачив, що байдужість її ховає за собою цілу катастрофу, і, тримаючись принципу "бий по гарячому", рішив щиро й по душі поговорити з бідною дівчиною.

Перш усього я одверто й рішуче висловив перед нею власне вражіння. Нас обдурено, се — факт; ми були ідеалістами, але дійсність, як і завжди, сміється з ідеалізму. Нас покарано за довір'я, але ми мусимо твердо й покірливо винести кару. Хай вона нам буде наукою.

Сі люди — не те, що ми уявляли. Хай так, мм смиренно приймемо цю науку життя і одійдемо од цих людей. Ми не будемо смішними в очах других і сховаємо нашу колишню довірчиву прихильність до їх. Всьому

своя пора. Буває час, коли уявляють себе розбійниками і, вискочивши з-за шафи, вбивають дерев'яними револьверами проїжджих купців.

Але не можна все життя сидіти за шафою і з дерев'яних револьверів убивати проїжджих купців. Настав час, коли життя навчає нас, що шафа є шафа, а не ліс, і що проїжджі купці не проїжджі купці, а Петрусь, Івась і т. д. Настає пора, коли людина серйозно вже починає дивитись на своє призначення в житті, коли приступав до діла, до тверезої роботи. Сей час і для нас настав.

Я передаю цілком об'єктивно все, що я говорив. Здається, в сьому нічого не було ні дурного, ні смішного. Все логічно, просто і справедливо.

Але, — я вже казав, — логіка для Полі була наче капелюх. Хочеться — надіне, хочеться — скине. Ось, наприклад. Вислухавши мене ніби з увагою, вона раптом питається:

— Так тобі вже смішні твої ідеї, в які ти вчора вірив? Ну, що їй на се говорити?

— При чому тут ідеї? Я тобі кажу, що і люди...

— Ні, лишімо сих людей, де твої ідеї ділись?

— Мої ідеї зо мною.

— З тобою, а ти на волі?

От, маєте! Ніби як людина має якісь ідеї, так неодмінно мусить бути в тюрмі.

Та до чого тут воля? Ну, я на волі, так що з того? Нічого... От і вся аргументація.

— Слухай, Полю, не будь дитиною, подивись в очі дійсності, як доросла, розумна людина. Годі забавок, фантазій, час покинути все се і братись до справжнього життя. Ось я подам на височайше прохання, щоб прийняли в університет, давай поберемся, і будемо ж й т й. Ти сама бачиш, що ті люди, котрим ми так всею душею віддавались, не такі, якими малювала нам наша фантазія, їх таємність нас вабила. Коли таємність сю знято, дійсність стала перед нами цілком... Годі вже нам бавитись з єврейчиками, дворниками, не личить се ні тобі, ні мені. Всьому своя пора... І небезпечні ці забавки. Добре ще, коли віриш, а тепер се тільки без глуздя. Подумай, що було б з твоїм батьком, якби нас якимось запідозрили і забрали. Я тільки тепер чую жах. Що ми робили?! Раптом Поля встала.

Я знаю, мені не повірять, але я мушу бути правдивим. На всі мої слова, на всі докази вона одповіла ось чим:

— Мій батько — мерзавець. Чуєш? Ти знаєш, що він бив "чорного"? Ні? Він разом з старим жандармом вів усе се з ними. Всі його жалоби — брехня і політика. Він чекає тепер нагороди за свою мерзоту? Добре! Завтра він її матиме... А ти... ти такий же і ще більший мерзавець, ніж вони! Ти гірше темних перекупок, гірше всеї сволочі, що злорадствує! Мерзавець!

Повернулась і вийшла.

Що я мав робити? Якби я хоч вдумався був в її слова, в її погрозу, я б, може, якимось інакше реагував на те. Але я навіть не звернув уваги на її слова: "Завтра він її матиме".

І дійсно, вона нагородила старого свого батька! Я сам більше вже її не бачив, все оповідав мені Макар Авдійович.

Вранці приїхав полковник. Поля була спокійна, тільки така бліда, що аж Макар Авдійович звернув на те увагу, і все допитувалась, де будуть

здіймать "показання" з "політичних". Макар Авдійович, як дочці, сказав їй і навіть дозволив зайти в сусідню кімнату, щоб послухати. Якби він знав, що думало те дурне, пришелепувате, жорстоке створіння! Він би її власними руками придушив на тім самім місці, де вона його так благала дозволити заплямувати його непорочну двадцятилітню службу.

Хто ж міг думати, хто міг хоч на хвилину допустити таке божевільне, дике, що таїла вона в собі.

Допит почався об одинадцятій годині, а Поля вже сиділа в сусідній хаті з десятої. Уявляю, що там було з її хворобливою, нервовою фантазією!

І ще, на біду, Макар Авдійович умовився з полковником, щоб привести "важних" разом в контору. Одного допитувати, а другий щоб сидів у сусідній хаті.

Як треба буде, щоб можна було зробити зараз же "очную ставку". Поля ж се знала.

Все йшло як слід. "Чорного" привели з темного карцера (він сам не хотів звідти виходити, поки його не посадять в окрему камеру). "Білий" спочатку зам'явся й не хотів іти, але потім роздумав і таки пішов. І зустрілись вони добре, подали руки один одному, щось поговорили.

Полковник уже сидів, як Макар Авдійович пропустив у ту хату "білого", "чорний" стояв біля вікна і посвистував, дивлячись вгору.

Все йшло якнайкраще. Чути було, як заговорив полковник, потім "білий". Нічого напруженого або ворожого в голосах не чути було. Спокійно, мирно.

І раптом... голос Полі! Макар Авдійович був і забув у клопоті, що вона сиділа там, у задній хатинці. Почувши її, він перший мент не знав, звідки

вона взялася. Але зараз же згадав і так і задубів. Сказилась вона, чи що? Що їй там треба!

А голос її все дужче та дужче стає. Доходить до крику¹ Полковник теж щось крикнув.

"Чорний", Струк і Курка, що були там, повернулись до дверей і здивовано прислухались.

Макар Авдійович не витримав, шарпнув двері й вийшов. І яку побачив сцену!

Поля стояла перед полковником і кричала на його:

"Мерзавець, кат, єзуїт!" Тут же повернулась до "білого" і кричала, що йому сором, що він не сміє говорити що-небудь, що мусить боротись, триматись товариша. "Білий" стояв блідий і нічого не розумів.

Полковник якраз устав, як одчинив Макар Авдійович двері. Він був цілком спокійний. Нічого не говорячи божевільній, він, наче нічого не сталося, повернувся до Макара Авдійовича і сказав:

— Арештуйте цю дівчину. ¹ виведіть її зараз же звідси, вона заважає роботі. А з вами я потім буду балакати.

Я не берусь описувати, що пережив бідний Макар Авдійович, примушений арештувати власну дочку. Він казав, що все потім наче снилось йому. Наче в сні пройшло, як Поля ще щось кричала, як називала його, батька, мерзавцем, як дрижала вся, як підскочила до полковника ¹ хотіла чи вдарить його, чи що, і як полковник спокійно скрутив їй руки, вивів до Струка та Курки і пхнув її їм.

Дикий, безглуздий сон!

Але "чорний" і "білий" рішуче відмовились давати "показання", заявивши, що навіть смерть не примусить їх до того.

І дійсно, божевільна заразила й їх своїм божевіллям.

Їх усіх трьох в той же день випровадили в губернію. І се., як казав полковник, була його ласка до старого бідного батька.

Їх судили, і всі троє пішли на каторгу. Макара Авдійовича од служби одставили за "нарушеніє", і він тепер хворий, старий, самотою дожива свій вік на хуторі.

У Полі, як чув я недавно, сухота, і вона не доживе навіть свій строк каторги.

Так вона нагородила свого батька, так добула жона собі свободи!

Але я можу тільки дякувати тій історії. Вона примусила мене після того задуматись і критично поставитись до всяких фантазій і таємностей. Вона рішуче штовхнула мою натуру з хибної дороги на правильну путь. І з сеї путі мене вже не можуть зіпхнути ніякі "ідеали, народи, проблеми" й інші дитячі таємності. Я — помічник прокурора і горджуся тим!